

हाम्रो संस्कृति : एक अध्ययन

सुन्दर गौतम

उप-प्राध्यापक,

म. ब. क्याम्पस, दाङ, त्रि.वि.

gsundar023@gmail.com

लेखसार

विद्यमान नेपाली समाजको गतिशीलतामा विज्ञान र प्रविधिले केही नयाँपन पक्कै दिएको छ । तर पनि प्रविधिलाई आत्मसात गर्दैगर्दा मानवीय प्रवृत्तिमा के र कस्ता अन्योन्याश्रित सम्बन्धहरूको प्रभाव परेको छ त ? त्यस विषयमा स्पष्ट हुन आवश्यक छ । यद्यपि संस्कृति संरक्षणको नाममा भोगिरहेका विकृतिहरूले वर्तमानमा पारेको प्रभावबाट भावि पुस्ताको दिनचर्यालाई कति मर्यादित बनाउने हो, त्यो हेर्न र बुझ्न बाँकी नै छ । मूलरूपमा नेपालको राष्ट्रिय संस्कृतिका विविध पक्षले हाम्रो सिङ्गो नेपाली समाजमा स्थापित गरेका मौलिक मूल्य र मान्यता नै हाम्रा सांस्कृतिक सम्पत्तिहरू हुन् भनेर आज हरेकले बुझ्न सक्नुपर्दछ र, त्यस अनुरूप नै हाम्रा दैनिकीहरू चल्नु पनि पर्दछ । यसो गर्न सकियो भने निश्चय पनि आउँदा दिनहरूमा मानवीय मूल्य मान्यताको संरक्षण सँगै संस्कृतिप्रति सबैको सदभाव र विश्वास रहन सक्छ । जसका लागि सरोकारवाला सबैको ध्यान जान आज जरुरी छ ।

संस्कृति हाम्रो समाजको अभिन्न अङ्ग हो । जुन अङ्गको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास विना समाजरूपी शरीर गतिशील रहन अवश्य सक्दैन । संस्कृतिका आन्तरीक र वाह्य प्रभावबाट कुनै पनि व्यक्ती मुक्त रहन नसक्ने हुँदा नेपाली संस्कृतिभित्र विद्यमान विशिष्ट मौलिक पहिचानहरूको ज्ञान तर्फ आजको पुस्ताको ध्यान जान जरुरी छ । नेपालको बदलिँदो राजनैतिक तथा सामाजिक परिवेशमा त भनै संस्कृतिको महत्त्वलाई व्यवहारिकीरण तर्फ लैजानै पर्ने देखिएको छ । आधुनिक बन्ने बहानामा स्वीकार्न थालिएका नयाँ परिस्थितिहरूसङ्ग हाम्रा प्राचीन मूल्य र मान्यताहरू स्वलीत हुने प्रचुर सम्भावना देखिन थालेको हुँदा त्यस प्रवृत्तिको न्यूनीकरण गर्ने प्रयास तर्फ हरेक संस्कृति प्रेमीको ध्यान समयमै जान जरुरी छ । जसबाट हामी सुसंस्कृत पनि बन्न सक्छौं ।

शब्दकुञ्जी : रैथाने, बहुआयामिक, समन्वयात्मक, अपनत्व, परसंस्कृतिकरण

विषय परिचय

संसारकै सर्वश्रेष्ठ प्राणीको रूपमा चिनिएको मानव जसरी आफ्नो समुदाय र समाजभित्र वर्षौं देखि सङ्गसङ्गै छ, त्यसैगरी उसले निश्चित सामाजिक मूल्य र मान्यताहरूको पनि अनुसरण अवश्य गरिरहेको छ । नेपालको परिवेशमा भन्ने वेग्लै पारम्परिक विश्वास र धार्मिक आस्थाका कारण सामाजिक अनुशासन जे जस्तो अवस्थामा भएपनि कायम रहेको छ । रैथाने मौलिक परम्परा तथा रीती थिति एवं चालचलनको आडमा आ-आफ्ना सुखदुःखहरू सङ्ग दैनिकी चलाउँदै आएको नेपाली समाजका सदस्यहरूले मौलिक नेपाली संस्कृतिको पहिचानलाई आजका दिनसम्म संरक्षित गर्दै पनि आएको छ । कतिपय सन्दर्भमा हिजोको धर्मको आशमा र पापको त्रासमा समेत रहेर किन नहोस आ-आफ्ना सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई संरक्षण गरेरै आजको पुस्तालाई सुरक्षित संस्कृतिका बहुआयामिक पक्षहरू सुम्पन सफल भएको छ । त्यसैले आज हाम्रा वरिपरि जे जसता भौतिक उन्नतिका अवस्थाहरू विद्यमान रहेता पनि ती उन्नतिका पछाडिका आधार पक्कै पनि हाम्रो संस्कृतिप्रतिको निरन्तरताको लगाव र समर्पन नै हो ।

संस्कृति हाम्रो जीवन पद्धतिको एक अङ्ग मात्र नभएर अनिवार्य आवश्यक विषयको रूपमा समेत स्थापित भइरहँदा संस्कृतिको अर्थ र परिभाषाको समेत जानकारी राख्दै संस्कृतिसङ्ग सम्बन्धित जीवन र जिविकाका अन्य विषयवस्तु सँगको समेत केही जानकारीमूलक प्रसँगहरूको व्याख्या गर्ने प्रयास यस लेखमा गरिएको छ ।

उद्देश्य

यस लेखको उद्देश्य भनेकै सनातन परम्परामा आधारित हिन्दु संस्कृतिको संरक्षण गर्न अभिप्रेरित गर्नु हो । साथै नयाँ पुस्तालाई संस्कृतिको महत्त्व दर्शाएर त्यसप्रति आकर्षण गर्न सहयोग पुऱ्याउनु हो ।

समस्या

सनातन हिन्दु परम्परामा आधारित हाम्रो संस्कृति नै हाम्रो पहिचान हो । संस्कृति गुमेपछि अस्तित्व गुम्दछ । आजको परिवेशमा हाम्रो संस्कृति लोपोन्मुख अवस्थामा छ, यस तर्फ सरोकारवालाहरूको चासो देखिदैन । हाम्रो पुर्वीय संस्कृतिलाई जीवन्त राख्न पश्चिमाहरूको नक्कल होईन समयमा अक्कल पुऱ्याउनु पर्छ त्यसो गर्न सकिएको छैन । परसंस्कृतिकरणको प्रभावबाट हुन सक्ने संभावित दुर्घटनाबाट समयमै सुरक्षित हुनैपर्छ । मौलिक पहिचानयुक्त मूल्य र मान्यताको संरक्षणका लागि अध्ययन गरिनु पर्छ ।

संक्षिप्त पूर्वकार्यको समीक्षा

विज्ञान र प्रविधिको प्रयोगले व्यापकता पाएको वर्तमान परिवेशमा प्राचिन मुल्य र मान्यतामा आधारित संस्कृतिको संरक्षण र विकास तर्फ खासै अध्ययनहरू भएको पाईदैन । तथापी त्रिभुवन विश्व विद्यालय अन्तर्गतको संस्कृति केन्द्रीय विभागबाट प्रकाशित अनुसन्धानमुलक पत्रिका “नेप्लीज कल्चर” तथा नेपाल संस्कृत विश्व विद्यालयबाट प्रकाशित “मिलन बिन्दु” पत्रिकामा संस्कृति सम्बद्ध सीमित विषयमा केही अनुसन्धानात्मक लेखहरू मात्र प्रकाशन भएका छन् । यस लेखबाट संस्कृतिप्रतिको समय सापेक्ष थप अध्ययन गर्न चाहनेका लागि मद्दत पुग्नेछ ।

अध्ययन विधि

यो लेख तयार गर्ने क्रममा निश्चित विधिहरू अवलम्बन गरिएको छ। जसअन्तर्गत- विषय विश्लेषणका लागि पुस्तकालय अध्ययनविधिको उपयोग गर्दै तुलनात्मक अध्ययन विधि अपनाइएको छ। त्यसैगरी विषयको विस्तृत व्याख्याका लागि विश्लेषणत्मक विधिको समेत प्रयोग गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

यो लेख तयार गर्ने क्रममा संस्कृतिका प्रसारवाद, उद्बिकासवाद तथा पर्यावरणवाद लगायतका सिद्धान्तहरूमध्ये प्रसारवादको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरी विश्लेषण गरिएको छ। किनकी हाम्रो संस्कृति प्रसारवाद कै आधारमा एक पिँढीबाट अर्को पिँढीमा हस्तान्तरित हुँदै आएर हालसम्म जीवन्त छ।

संस्कृति (छलफल र विश्लेषण)

भनिन्छ, “संसारको सार खोज्न अन्यत्र जानुपर्दैन त्यो सार आफूभित्रै छ।” त्यसै गरी संस्कृतिको अर्थ परिभाषा र क्षेत्र पनि तपाइ हामी भित्रै छस तपाई हाम्रा गतिविधि र अनुभूतिहरू सँगै छ। यद्यपि संस्कृतिको शाब्दिक अर्थ विशुद्ध कृति (परिस्कृत कर्म) हुन आउँछ। “सम्= विशेष ढङ्गले, कृति= गरिएको अर्थात् परिस्कृत ढङ्गले गरिएको मानवीय व्यवहार भन्ने अर्थमा पनि संस्कृति शब्दको प्रयोग भएको छ।” (जवाली, २०७१) तर आज संस्कृतिको चर्चा शुद्ध र अशुद्धको परिधि भन्दा पनि अगाडि बढेर समग्र मानविय भोगाइहरू र सामाजिक नीति नियमसँग यसको स्वीकार्यताको पक्षमा समेटिनु आवश्यक छ।

निश्चय पनि हाम्रा परिवेश र अवस्थाहरू हिंजोभन्दा आज परिमार्जित र परिस्कृत हुने नाममा फेरिदै वा बदलिँदै आइरहेका छन्। जसको प्रत्यक्ष प्रभाव हाम्रा पारम्परिक विश्वास, धारणा र प्रचलनहरूमा पर्ने गरेको छ। समय र परिस्थितिले मानव क्रिया प्रकृयाहरूको उचित व्यवस्थापन गर्न आफ्नै इतिहास, धर्म र प्राचीन परम्पराको पनि आधार लिनुपर्छ भन्ने मान्यतामा आज, सोच र व्यवहार दुवैतर्फ कमी आउँदै छ। यद्यपि सबैले सधैसधै अपनाइ आएको सत्य पनि के हो भने हामी हाम्रो समाज र त्यही समाजमा स्थापित मूल्य र मान्यताहरूबाट एकाएक पन्छिएर टाढा भने अवस्थ जान सक्दैनौ र जान पनि हुँदैन। यो तागत वा शक्ति कसैभित्र छ भने त्यसलाई नै हामी मानव संस्कृति भन्न सक्छौं। जसका कारण नै हामीले संस्कृतिलाई एक “नियमवद्ध, समयवद्ध र प्रतिबद्ध व्यवहारको समष्टि हो” (खत्री, २०७०) भनेर बुझ्न पर्ने हुन्छ।

संस्कृतिको परिचय दिने क्रममा विभिन्न समयक्रममा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नै प्रकारले व्याख्या गरेको पाइन्छ। जुन क्रममा प्रशिद्ध मानवशास्त्री एडवर्ड टेलर (E. B. Tylor) का अनुसार “संस्कृति त्यो संपूर्ण जटिलता हो, जसमा ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिकता, कानून, प्रथा तथा त्यस्ता सम्पूर्ण क्षेपता एवं गुणहरू सम्मिलित हुन्छन्। जसलाई मानवले समाजको सदस्य हुनुको कारणले आर्जन गर्दछ” (अधिकारी र घिमिरे, २०५६)।

B. Malinowski का अनुसार “संस्कृति मानवको कृति तथा एक साधन हो। जसद्वारा उस्ले आफ्नो लक्ष प्राप्त गर्दछ।”

Linton का अनुसार “संस्कृतिलाई ज्ञान, धारणा एवं प्राकृतिक व्यवहार प्रकृत्याको कुल योगको रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । जसमा समाजका सम्पूर्ण सदस्यहरू सहभागी हुन्छन् ।”

माथि उल्लेखित विद्वानहरू वाहेक पनि अन्य विद्वानहरूले संस्कृतिका सम्बन्धमा समय समयमा सम्प्रेषण गरेका अलगअलग वा केही मिल्दाजुल्दा विचारहरूलाई संश्लेषणात्मक रूपले शूक्ष्म ढङ्गबाट अध्ययन गर्‍यो भने हामीले संस्कृतिको मूलभूत अर्थ र परिभाषालाई निम्न प्रकारबाट केन्द्रित गर्न सक्छौं :

संस्कृति भनेको मानिसहरूले आफ्नो जीवनलाई सरल र सहज बनाउनका लागि गरिएको योजनावद्ध मान्यता हो । जसभित्र आ-आफ्नो भाषा, धर्म, खानपान, सामाजिक प्रचलन, लोक विश्वास तथा गीत सङ्गीत आदि संरक्षित हुन्छन् । ती सबै पक्षलाई भौगोलिक सीमा र जातीय मान्यताले निर्धारण गरेको फरक फरक समूह विचको फरक फरक पन नै संस्कृति हो भनेर पनि भन्न सकिन्छ । साथै उचनिचको भावना नभइ हरेकका आ-आफ्ना मूल्य र मान्यतालाई सम्मानपूर्ण ढङ्गबाट मापन गर्ने भावनात्मक एकता नै संस्कृति हो र “संस्कृति मानवद्वारा प्राप्त हुने यस्तो जीवन पद्धतिको नाम हो जो समाजको सदस्य भएको नाताले व्यक्तिले प्राप्त गर्न सक्दछ । यसैले पनि संस्कृतिलाई सामाजिक सदस्यताको निस्सा पनि भनिएको छ” (शर्मा, २०७३) ।

त्यसकारण संस्कृतिको विषयगत क्षेत्रको फैलावट र वस्तुगत अवस्था चित्रण गर्दा हामी के कुरामा निश्चित हुन जरुरी छ भने - मानवका शारीरिक र मानसिक आवश्यकता पूरा गराउन सिकेको व्यवहार र त्यस व्यवहारबाट उत्पन्न परिणामको एक समुच्च उपज नै संस्कृति हो । जो हिजो थियो, आज छ र भोलि पनि रहने नै छ । समाजद्वारा निर्मित र समाजभित्र रहेका प्रशस्तै हाम्रा मौलिक मूल्य र मान्यताहरूले नै संस्कृतिको परिचय पनि दिइरहेका हुन्छन् । तिनै परिचयको आधारमा हाम्रा वरिपरि छरिएका भौतिक तथा अभौतिक विषयवस्तु भित्र गहिरिएर अध्ययन गर्‍यो भने संस्कृतिका निम्न विषय वा गुणहरू हामीले त्यसभित्र प्राप्त गर्दछौं । जस्तो कि- “संस्कृति मानवद्वारा निर्मित हुन्छ र यो कसैबाट सिकिएको व्यवहार हो । संस्कृति एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुने हुँदा यो त्यस समूहको लागि आदर्श हुन्छ । संस्कृति गतिशील हुने हुँदा यसले मानविय आवश्यकताहरूको परिपूर्ति गर्दछ । साथै संस्कृतिमा सामाजिक गुण निहित हुने हुँदा यो एक एकिकृत प्रणाली पनि हो र प्रत्येक समाजको एक आफ्नै विशिष्ट संस्कृति हुन्छ र त्यसको मुख्य वाहक भाषा नै हो” (अधिकारी र घिमिरे, २०५६) ।

यसरी माथि उल्लेखित विविध विशेषताहरूले सिँगारिएका र अपनै विशिष्ट परिचय रहेको विशाल मानवीय सौँच: व्यवहार तथा कार्यहरूको समिश्रण नै संस्कृतिको मूल पक्ष हो ।

संस्कृतिका प्रकार

मानवीय क्रियाकलाप सौँच एवम् व्यवहारका दृष्टिले संस्कृतिलाई निम्न दुई प्रकारले व्याख्या गरिदै आएको पाइन्छ :

१. भौतिक (मूर्त) संस्कृति
२. अभौतिक (अमूर्त) संस्कृति

भौतिक (मूर्त) संस्कृति

मानिसले निर्माण गरेको- देख्न, छुन तथा प्रयोग गर्न सकिने र परापूर्व कालदेखि प्रचलनमा रहँदै आएका वस्तु तथा मानवीय क्रियाकलापहरू जस्तो कि घर, मन्दिर, मूर्ति, पुरातात्विक, धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरू, बाजागाजा, भेषभूषा, गरगहना र खानाका परिकार तथा पुजा सामग्रीहरू आदि भौतिक संस्कृति अन्तर्गत पर्दछन् जसको जन्म अभौतिक संस्कृतिबाट नै हुन्छ ।

“भौतिक संस्कृति, प्रकृतिका नियम र वस्तुलाई मानवले आफ्नो अनुकूल प्रयोग गर्नका लागि श्रम, सिप, कलाद्वारा निर्माण गरिएका यावत सिर्जना, सामग्री आविस्कार संरचना आदिको समग्र मानविय साभा रूप हो” (ज्ञवाली, २०७१ : ९०) । अर्थात् ठोस वस्तुहरूसँग सम्बद्ध संस्कृति नै भौतिक वा मूर्त संस्कृति हो । “मूर्त संस्कृति मानिसको श्रृजनाशक्तिको भौतिक अभिव्यक्ति हो” (खत्री, २०७०) । जसलाई अध्ययनका दृष्टिले तुलनात्मक रूपमा सजिलो पनि मानिन्छ । किनकि यो संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको वस्तुगत आधार हो, न कि भावना । तिनै वस्तुगत प्रभावको आधारमा गरिएको सांस्कृतिक अध्ययनले नै आज मानव जातिले पृथ्वीमा मात्र नभई अन्तरीक्षमा समेत पाइला टेकेर आफ्नो आस्तित्वलाई उच्च राख्न सक्षम भएको छ । सारमा भन्नुपर्दा- मानव जीवनसँग जोडिएका ती वस्तुहरू मानवद्वारा नै उत्पादित आवश्यक सांस्कृतिक अङ्गहरू हुन् ।

नेपाल जसतो प्राचीन, धार्मिक इतिहाससँग सम्बन्धित देशमा विद्यमान जति पनि कला, वस्तुकलासँग सम्बद्ध यस्ता सांस्कृतिक नमुनाहरू हुन् जसलाई हामीले विश्व सम्पदा सूचीमा पनि सूचिकृत गर्न सफल भएका छौं । तिनै सांस्कृतिक धरोहरहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न सकियो भने मात्र पनि भावी पुस्तालाई हामीले भौतिक संस्कृतिको ज्ञान केही मात्रामा मात्र भए पनि दिलाउन सकौं ।

अभौतिक (अमूर्त) संस्कृति

भौतिक आकार नभए पनि सुन्न र अनुभव गर्न सकिने मानव व्यवहार तथा सोच नै अभौतिक संस्कृति हो । जस्तो कि भाषा, धर्म, आस्था, विश्वास, चालचलन, जात्रा, मेला, पर्व, संस्कार, गीत, सङ्गीत, नृत्य र नाटक एवं लोक साहित्य आदि अभौतिक संस्कृति अन्तर्गत पर्दछन् । जसबाट भौतिक संस्कृतिको जन्म पनि हुन्छ । “अभौतिक संस्कृति मानव सोच, दर्शन र व्यवहारको समष्टि हो । “जुन संस्कृति शुरुको अवस्थामा श्रुति र स्मृतिको आधारमा एक पिढीबाट अर्को पिढीमा हस्तान्तरित हुँदै आएर मानव मस्तिष्क भित्र स्थापित भएको मानिन्छ । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने अभौतिक संस्कृति त्यस्तो संस्कृति हो जसले मानवलाई पशुबाट भिन्न बनाउनमा आफैमा गहन महत्त्व राख्दछ । साथै “भौतिक संस्कृतिका कतिपय वस्तुहरू एक ठाउँमा निर्माण गरी अर्को ठाउँमा प्रयोग गरिएका पनि हुन सक्दछन् तर अभौतिक संस्कृति जो जहाँ जससँग सम्बन्धित छ त्यही समुदायमा नै निर्माण र प्रयोग गरिन्छन् । त्यसैले कुनै पनि समुदाय वा क्षेत्रको अभौतिक संस्कृति आफैमा अझ बढी भरपर्दो मानिन्छ” (सुवेदी, २०७१) ।

नेपाल जस्तो बहुजातीय, बहुभाषिक एवं बहुधार्मिक मुलुकमा त भनै अभौतिक संस्कृतिले विविधतामा एकताको माला गाँस्न सहयोग पुऱ्याएको छ । मानवद्वारा नै श्रृजना गरिएको भएता पनि ठोसरूपमा देखा नपरी भावनात्मक अनुभूतिका साथ जीवन्त रहेको मानिने यो संस्कृतिको मूल पक्ष नै समुदायमा आधारित विश्वास

हो । यो मानसिक रूपमा गतिशील मानिन्छ र यसलाई जीवित संस्कृति पनि भन्ने गरिन्छ । जसका आधारमा यो संस्कृति एक अमूल्य निधि नै हो । बढ्दो शहरीकरण र वसाइसराई सँगै आधुनिकताको नाममा भित्रिएका प्रविधि मैत्री मानवीय रहरहरूको व्यवस्थापन गर्न नसक्नुले व्यस्तताको नाममा भैरहेका मानिसका अस्तव्यस्त गतिविधिहरू एवं विदेशीको नक्कलयुक्त आनीवानी तथा व्यवहारहरू आदिबाट आज यो संस्कृति प्रति उदासिनता देखिँदैछ । यस्ता कार्यहरू बढ्दै गर्दा अभौतिक संस्कृति नै लोप हुँदै जान सक्ने खतरालाई महशुस गरी त्यस्को संरक्षण गर्ने उद्देश्यले १७ अक्टोबर सन् २००३ मा यूनेस्को (UNESCO) को साधारण सभाले अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण सम्बन्धी महासन्धि पारित गर्‍यो । जसलाई हाम्रो देशले सन् २०१०मा हस्ताक्षर पनि गरेको छ ।

उक्त पुनित कार्यबाट के आशा गर्न सकिन्छ भने, आज दिन प्रति दिन चुनौति बन्न थालेको आभास भइरहने राष्ट्रिय एकताको भावनालाई समयमै संरक्षण र विकास गर्न यो प्रयास सार्थक रहने छ । किनकि हामीलाई विश्वास छ, अभौतिक (अमूर्त) संस्कृतिको संरक्षणबाट नै हामी हामी विचका बैमनस्यता र मनमुटावहरू लाई न्यूनीकरण गरी एक मन र अर्को मन जोड्ने पुलको निर्माण पनि गर्न सकिन्छ ।

हाम्रा संस्कृतिका अन्य आयामहरू

भूवनोटको कारणले सानो भएता पनि हाम्रो देशमा विद्यमान प्राकृतिक, ऐतिहासिक धार्मिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रका विविध प्रकारका मौलिक आयामहरू आज पर्यन्त जीवन्त छन् । किनकि यहाँ वर्षौं देखि बस्दै आएका आदीवासी जनजातीहरूका आ-आफ्ना रैथाने कला संस्कृति एवं सामाजिक जनजीवनका थुप्रै फरक-फरक तर महत्त्वपूर्ण कृया र कर्महरूसँग वातावरणीय, जैविक तथा धरातलीय विविधताको पनि संगम छ । जहाँ विश्वमा कहीं नभएका र नभेटिएका अनुपम मौलिक मूल्य र मान्यताहरू संरक्षित छन् । त्यसकैकारण आज हाम्रो मुलुक विश्वकै प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्य स्थल मध्यमा अग्र पङ्क्ति मै सूचिकृत भइरहेको छ । तसर्थ तिनै मौलिक परिवेश र परिस्थिति अनुकूलका सामाजिक व्यवहार तथा मूल्य र मान्यताहरू नै नेपालको सांस्कृतिक आयामको रूपमा यहाँ संरक्षित छन् ।

हाम्रो राष्ट्र र राष्ट्रियता

“जनता-जनता बिचको भावनात्मक एकता र मानसिक सम्मिलन राष्ट्र हो र त्यस भावनात्मक एकता र मानसिक सम्मिलनप्रतिको समर्पण, प्रतिबद्धता र निरन्तरता नै राष्ट्रियता हो” (गुरुड, २०७०) ।

राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रतिको यो विचारलाई स्विकार्दा हाम्रो नेपाली समाजको प्रष्ट तस्वीर आफैमा स्पष्ट नै छ । तर पनि यूगौं देखि आजसम्म पनि परिचित हाम्रो राष्ट्रिय भावना, जो अनेकतामा एकताका विषय र भावले संरक्षित छ, त्यो पक्षलाई नै हामीले भावी पुस्तासम्म लैजानुपर्ने देखिन्छ । किनकि साभा र सहकारीमूलक भावना यहाँ आजको मात्र सांस्कृतिक पहिचान नभएर पुस्तौं अगाडिको मान्यता हो । जसको जीवन्त प्रमाणको रूपमा यहाँ स्थापित जात्रा, मेला पर्व जस्ता विविध प्रकारका सामुहिक कार्यहरू एकताकै सूत्रमा रहेर चल्दै गरिँदै आएका छन् । जसबाट यहाँको राष्ट्रिय परिचय सांस्कृतिक रूपमा सुरक्षित छ । यसकारण पनि हामीले सहजै भन्न सक्छौं - हाम्रो संस्कृतिको बनौट या प्रकृति नै समन्वयात्मक खालको छ । मिलीजुली बस्ने, बाँडिचुडी खाने, सहयोगी भएर एकआपसमा दुःखसुख साट्ने यहाँको राष्ट्रिय संस्कृतिकै प्रमुख विशेषता पनि हो । तसर्थ राष्ट्र,

राष्ट्रियता र राष्ट्रिय संस्कृतिको संरक्षण, सम्बर्द्धत र विकासका लागि द्वन्द्व र सङ्घर्ष होइन सद्भावपूर्ण मेलमिलाप र सूत्रबद्ध एकताको उदाहरणीय स्वरूप नै हाम्रो राष्ट्रिय संस्कृतिको मूल परिचय हो ।

उत्पादनसँग हाम्रो सांस्कृतिक सम्बन्ध

राष्ट्र, राष्ट्रियता र संस्कृति विचको एकात्मकता कै कारण यहांको अर्थतन्त्रसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषय हो - सांस्कृतिक वस्तुहरूको निरन्तर उत्पादन । रैथाने संस्कृतिको संरक्षणका सन्दर्भमा यहाँ उत्पादित विविध वस्तुहरूको निर्माणमा देखिएको कलात्मक पक्ष र वस्तुगत यथार्थबाट त्यसकुराको प्रमाणित हुन्छ । जस्तो कि :- ढुङ्गा, माटो, काठ, धातु, ऊन, छाला तथा रेसायुक्त वस्तुहरूबाट निर्माण भएका वस्तुहरू र परम्परागत जातीय सांस्कृतिक उत्पादनको सन्दर्भमा चित्रकला, मूर्तिकला, वास्तुकला लगायत जडीबुटीहरूबाट बनेका सांस्कृतिक उत्पादनहरू नै त्यसका प्रत्यक्ष उदाहरणहरू हुन् भने अभौतिक सांस्कृतिक उत्पादनको सन्दर्भमा यहाँका मौलिक गीत, संगीत, कला, नृत्य, नाटक, प्रहसन आदिले पनि सांस्कृतिक उत्पादनसँग नै सरोकार राख्दछन् ।

माथि उल्लेखित विषय र प्रसङ्गबाट नै हामीले उत्पादनलाई क्षेत्रीय, जातीय र ऐतिहासिक परंपरामा आधारित सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको परिधिभित्र समेट्न सक्छौं । यसो गर्दा अवश्य पनि संस्कृतिको संरक्षणमा आवश्यक प्रक्रियाहरू सुरक्षित रहन सक्छन् । किनकि हाम्रा सांस्कृतिक उत्पादनहरूबाट पनि हामीले हाम्रो राष्ट्रिय पहिचानलाई बचाएका छौं र संस्कृतिसँगको निरन्तरको सम्बन्ध कै कारण हाम्रो राष्ट्रियता पनि संरक्षित रहेको छ ।

जीविकोपार्जनमा सहयोगी हुन सक्ने सांस्कृतिक उत्पादन

आ-आफ्नो सिप, कला तथा दक्षतामा आधारित रहेर सांस्कृतिक महत्त्व कायम गर्दै आय आर्जन बढाउनका लागि त्यसता वस्तुहरूसँग सम्बन्धित उद्योगधन्दा खोलेर गुणस्तरिय वस्तुहरू उत्पादन गरी व्यवसाय गर्न सकिन्छ । व्यक्ति, समाज तथा राष्ट्रिय स्तरबाटै सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्दा त्यस्ता स्थानहरू थप पर्यटकीय गन्तव्यहरू बन्न सक्छन् । त्यसपछि ती गन्तव्यका कारण विभिन्न व्यवसायहरू संचालन गर्न सकिन्छ । जसबाट जीविकोपार्जनमा मद्दत पुग्दछ । अन्तरसांस्कृतिक भाषा, सहित्य, पहिरण तथा खानपानका परिकारमा रुचि राख्दै त्यसतर्फ सबैको आकर्षण बढाउन सक्दा जीविकोपार्जनमा थप मद्दत पुग्दछ ।

अन्तरसांस्कृतिक सद्भावको आवश्यकता र विकास

एकआपसमा शान्ति, सहकार्य र सहअस्तित्वको भावनामा वृद्धि गर्दै जातीय विभेदको अन्त्यगरी आपसी भाइचाराको सम्बन्धको विकास तथा सामाजिक न्याय स्थापित गर्न सांस्कृतिक सद्भावको आवश्यकता पर्दछ । जसबाट आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटनका गतिविधि वृद्धि गर्नमा सकारात्मक प्रयासको थालनी हुन्छ र राष्ट्रिय अर्थतन्त्र पनि बलियो हुन्छ । तसर्थ हामीले निम्न गतिविधिहरूको माध्यमबाट अन्तर सांस्कृतिक सद्भाव विकास गर्न जरुरी हुन्छ ।

- अन्तर सांस्कृतिक साहित्य र भाषामा रुचि राख्दै आनन्द लिएर,

- जाति तथा जनजातिहरूको परम्परागत खानाको परिकारहरूको महत्त्वको बारेमा जानकारी गराउँदै खाना खान प्रोत्साहन गरेर,
- व्यक्ति, समुदाय तथा राष्ट्रिय स्तरबाटै सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन, विकास तथा प्रचार प्रसार गरेर,
- अन्तर सांस्कृतिक सहभोज तथा वनभोज कार्यक्रमहरूको आयोजना गरेर,
- सबैले आ-आफ्नो मौलिक संस्कृतिको पालना गर्दै अरुको संस्कृतिको सम्मान गरेर,
- समाजमा सबैजना मिलिजुली बस्दै एक अर्काको चाडपर्व, मेला तथा जात्रा एवं उत्सवहरूमा सहभागी भएर,
- सबैले आ-आफ्ना सांस्कृतिक सामग्रीहरूको प्रयोगमा वृद्धि गर्दै अन्यलाई प्रोत्साहित गरेर ।

सांस्कृतिक अधिकारहरू

हामीहरू त्यतिबेला सभ्य र सुसंस्कृत कहलिन योग्य हुन्छौं, जतिबेला हामीले सम्पूर्ण सांस्कृतिक अधिकारहरूको पालना, सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न सक्छौं । त्यसैले निम्न सांस्कृतिक अधिकारहरूप्रति हामी समयमै सचेत हुन जरुरी देखिन्छ ।

- सबैले आ-आफ्नो भाषामा बोल्न, लेख्न, पढ्न र पढाउन पाउने,
- स्वतन्त्र रूपमा आफ्ना परम्पराहरू मान्न पाउने, सामाजिक जीवनमा भाग लिन पाउने,
- कलाहरूको आनन्द लिदै आफ्नो योग्यता, सीप र क्षमता अनुसारको काम गर्न पाउने,
- आ-आफ्नो आस्था अनुसारको धर्म मान्न तथा अन्य धार्मिक गतिविधिहरू गर्न पाउने,
- मठ, मन्दिर, चैत्य, गुम्बा, विहार, चर्च, मस्जिद, मूर्ति आदि धार्मिक, पर्यटकीय, पौराणिक तथा ऐतिहासिक स्थल तथा वस्तुहरूको संरक्षण गर्न पाउने,
- परंपरागत सामग्रीहरूको नियमित उत्पादन तथा विक्री वितरण गर्न पाउने,
- आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा अरुको अधिकारको पनि सम्मान गर्ने ।

सांस्कृतिक सम्पदा र यिनको महत्त्व

नेपालमा भएका विभिन्न जात जातिले निश्चित समय देखि अपनाउँदै आएका भाषा, धर्म, परम्परा, चाडपर्व, रितिरीवाज, संस्कार, मूल्यमान्यता, जात्रा, खानपान, पहिरन, गरगहना, गीत, सँगीत, नृत्य, नाटक, साहित्य, वाजागाजा, कला कौशल, पूजाविधि, पूजासामग्री र त्यस्तै अन्य पक्षहरूमा मठ, मन्दिर, चैत्य, गुम्बा, विहार, चर्च, मस्जिद, खोला, नाला, तालतलैया आदि सबै सांस्कृतिक सम्पदाहरू हुन् । यी सम्पदाहरू हाम्रा अमूल्य सम्पत्तिहरू पनि हुन् । यिनीहरूको पहिचान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गरिरहे मात्र हाम्रो राष्ट्रिय पहिचान र संस्कृति सधैँ जीवन्त रहन्छ । किनभने संस्कृतिले नै व्यक्ति तथा जातजातीहरूको पहिचानलाई जीवन्त राख्दछ । पूर्खाहरूको सम्झना गराउँछ । जसका कारण पनि ऐतिहासिक महत्त्व जीवन्त रहन्छ ।

संस्कृतिले सद्भावपूर्ण ढङ्गले समाजको व्यवस्थापन गर्न प्रेरित गर्नुका साथै राष्ट्रिय गौरव तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा समेत पहिचान गराउँछ । संस्कृति प्रकृतिसँग पनि गाँसिएको हुनाले वातावरण संरक्षणमा समेत यसको प्रमुख महत्त्व रहन्छ । संस्कृतिले सीप, कला तथा शिक्षामा विकास गर्न प्रोत्साहन मिल्छ र

आम्दानीको श्रोत बढाउनमा समेत भूमिका खेल्छ। किनकी संस्कृतिप्रतिको आकर्षणले पर्यटकहरूको मन लोभिने हुँदा पर्यटनसँग सम्बन्धित थप गतिविधिहरू पनि बढ्न सक्छन्।

संस्कृति संरक्षण गर्ने तरिकाहरू

प्रत्येक संस्कृतिको विस्तृतरूपमा अध्ययन अनुसन्धान गरी लिपिवद्धरूपमा प्रकाशन गर्दै सांस्कृतिक परम्परा र संस्कारगत क्रिया प्रक्रियाहरूका बारेमा चित्रहरू, नाटक आदि तयार गरेर प्रकाशन गर्न सकिन्छ। लोप हुन थालेका प्राचीन महत्त्वका वस्तुहरूलाई संकलन गरी सँग्रहालयका मार्फतबाट व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ। सांस्कृतिक भेषभुषा, गरगहना आदिलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रचार प्रसार गर्न सांस्कृतिक उत्सव तथा महोत्सवहरूको आयोजना गर्न सकिन्छ। विद्यालय तथा विश्वविद्यालय स्तरका पाठ्यक्रमहरूमा संस्कृतिका विविध आयामहरू संकलन गरी अध्ययन अध्यापन गर्न सकिन्छ। संस्कृतिको प्रचार प्रसार तथा प्रवर्द्धनमा लागि विभिन्न निकायबाट गोष्ठी, तालिम आदिको आयोजनाहरू राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सम्पन्न गर्न सकिन्छ र, परम्परागत सीप, प्रविधि तथा ज्ञान आदिलाई समय अनुसार प्रयोगमा ल्याएर पनि संस्कृतिको संरक्षण गर्न सकिन्छ। साथै आज विकसित भइरहेका सूचना र प्रविधि अनुकुलका सामाजिक संजालका विविध पक्षहरूको माध्यमबाट पनि संस्कृतिको संरक्षण कार्यलाई अभू बढी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।

“नेपालको सन्दर्भमा संस्कृति संरक्षणमा संलग्न मुख्य मुख्य सरोकारवाला निकायहरू:-

- संस्कृति मन्त्रालय
- पूरातत्व विभाग
- नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान
- नेपाल ललितकला प्रतिष्ठान
- नेपाल संस्कृति तथा नाट्य प्रतिष्ठान
- त्रिभुवन विश्वविद्यालय संस्कृति विभाग
- सांस्कृतिक संस्थान
- गुठी संस्थान
- राष्ट्रिय सँग्रहालय
- राष्ट्रिय नाचघर
- नेपाल चलचित्र विकास बोर्ड आदि” (World View, २०१२)

माथि उल्लेखित सरोकारवाला निकायहरूको साथै संस्कृतिको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी संस्कृतिप्रति रुचि राख्ने हामी सबै सचेत नागरिकका पनि हो। र यसको संरक्षणमा स्थानीय समूदायको ध्यान आकर्षण गर्ने वातावरण बनाउनु पनि हामी सबैको अर्को जिम्मेवारी हो। किनकि आज संस्कृतिको संरक्षण एकले मात्र होइन प्रत्येकले अपनत्व ग्रहण गर्ने गरी अगाडि सर्न जरुरी पनि छ।

उपसंहार

समग्रमा भौतिक र अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाबाट कुनैपनि राष्ट्रको निरन्तर सांस्कृतिक सम्पन्नता मापन गर्न सकिन्छ। अर्थात राष्ट्रको सम्पन्नताको मापन त्यस राष्ट्रको विभिन्न संस्कृति अङ्गाल्ने विभिन्न जात जाति र समुदायका गतिविधिबाट पनि गर्न सकिन्छ। नेपाल जस्तो बहुसांस्कृतिक विशेषता भएको राष्ट्रमा भौतिक तथा अभौतिक संस्कृतिका साना भन्दा पनि साना विषय वा क्षेत्रलाई कम मूल्याङ्कन गर्न सकिदैन। किनकि सबैको आ-आफ्नो क्षेत्रमा विशेष महत्त्व रहेको छ। आज विश्वनै एउटै गाँउ बनिरहेको परिवेशमा चर्चा गर्ने हो भने त नेपालमा विद्यमान भौतिक तथा अभौतिक दुवै संस्कृतिको समन्वयबाट निर्मित नेपाली संस्कृतिको मूल्याङ्कन इतिहासदेखि नै उच्च रूपमा सुरक्षित छ। त्यसलाई अभ्र बढी सुरक्षित गरी नेपाली मौलिकताकै रूपमा पछिल्लो पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने दायित्व आज तपाईं हामी सबैको रहन्छ।

भौतिक र अभौतिक संस्कृति भनेका मानवलाई उसको विगत देखि वर्तमान सम्मको अस्तित्व चिनाउने र बचाई राख्ने धरोहरहरू हुन्। समयको गति र प्रविधिको विकास सँगै हाम्रा सामाजिक व्यवहार र कार्यहरू, सोच र निर्माणहरू, संस्कार, चालचलन, रीतिरिवाज र प्रथाहरू आदिमा परिवर्तन आइरहेका छन्। जुन कुरालाई चाहेर पनि रोक्न सकिएको छैन। तसर्थ संस्कृतिनै आजको मानवको प्रमुख सम्पत्ति हो भन्ने विचारलाई हृदयदेखि नै मनन गरियो भने आज हामीहरूका बिच रहेको जीवनत संस्कृति भित्र महसुस गरिएका कुरीति र कुप्रथा हटाउँदै एवम् समय सापेक्ष परिस्कृत र परिमार्जित गर्दै गएमा संस्कृति अभ्र गतिशील बन्दछ। यसो गर्दा निश्चय पनि परसंस्कृतीकरणको सम्भावित खतराबाट समयमै सुरक्षित रहन सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, रेशराज र घिमिरे, हरिहर (२०५६), *नेपाली समाज र संस्कृति*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- खत्री, प्रेम (२०७०), *संस्कृति र अनुभूतिका आयामहरू*, काठमाडौं : सम्पदा संरक्षण, विपद व्यवस्थापन तथा सामुदायिक विकास समाज ।
- गुरुङ, जगमान (२०७०), *“नेपाली संस्कृति र राष्ट्रियता”*, मिलन बिन्दु वर्ष १ अङ्क १, पृष्ठ ७, काठमाडौं : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय. राष्ट्रिय सांस्कृतिक अध्ययन केन्द्र ।
- शर्मा, डिल्लीराज (२०७३), *“नेपालको अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा : संरक्षण र संवर्द्धनको चुनौती”*, जमरा स्मारिका काठमाडौं: पृष्ठ ३, एकिकृत उपभोक्ता संघ ।
- सुवेदी, शिवकुमार (२०७१), *“दाङ उपत्यकाको अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा”*, मिलन बिन्दु वर्ष २ अङ्क २, पृष्ठ ४१ काठमाडौं नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, राष्ट्रिय सांस्कृतिक अध्ययन केन्द्र ।
- जवाली, इश्वरचन्द्र (२०७१), *“नेपालको संस्कृति राज्य पुनः संरचना र राष्ट्रियता”*, मिलन बिन्दु, वर्ष. २. अङ्क २, पृष्ठ ९०, काठमाडौं: नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, राष्ट्रिय सांस्कृतिक अध्ययन केन्द्र ।
- “संस्कृति एक संक्षिप्त चिनारी”*, World View Nepal २०१२, नेपाल सह अस्तित्व परियोजना ।